

йа” номи билан танилган. Аҳмад Майдоний “Имамул аъимма” ва “Садру-л-афадил” ша- рафли номларини олган. Замахшарий ҳам, Майдоний ҳам ажамлик бўлишган.

Тарихчиларнинг ижмоъсига кўра, жаҳон- гашта олим Замахшарий ҳижрий 538 йили вафот этган ва ўз она юрти Урганчда дафн этилган. Майдоний ҳижрий 518 йили вафот этган ва ўз ватани Нишопурда дафн этилган.

Маҳмуд Замахшарий ва Майдоний яратган бадиий ва илмий асарлари давр синовларидан

ўтиб, ўзбек халқининг маданий мероси сифа- тида жаҳон хазинасидан жой олди. Биз ана шундай буюк олимларнинг авлоди эканлиги- мизни унутмаган ҳолда, доим фахрланиб, улар қолдирган бой меросни ўрганишда ўзимизда куч, шижоат ва хоҳиш топайлик.

МАҲМУД ЗАМАХШАРИЙ ВА УНИНГ “ҲАРАКОТ” (“ТАСРИФУ-Л-АСМА) РИСОЛАСИ

АҲМЕДОВА РАЪНОХОН

Ўқитувчи, ТошДШИ қошидаги академик лицей

Аннотация. Ушбу мақола Маҳмуд Замахшарийнинг “Муқаддамату-л-адаб” асаридаги “Тасрифу-л-асма” бобининг қисқача илмий таҳлиliga бағишланади. Мазкур қисм араб тили грамматикасининг қийин соҳасига бағишланганлиги сабабли зарур манба сифатида алоҳида кўринишда жуда кўп нусхаларда кўчирилган. У халқ орасида асарнинг бошланиш жумласи, яъни *حركات الإعراب* – “ҳарака:ту-л-иъра:б” номи билан танилган. Қўлёзмаларда унинг асл номи кўрсатилмаган. Исмларнинг турланишига бағишланган бу рисола 32 фаслдан иборат. Рисола анъанавий “Басмала”дан бошланиб, ундан сўнг араб наҳвидаги эъроб тушунчасига қисқача таъриф берилган.

Таянч сўз ва иборалар: Маҳмуд Замахшарий, “Ал-Муфасссал”, “Муқаддамату-л-адаб”, “Ал-Кашшоф”, “Асосу-л-балоба”, “Ҳаракот” (“Тасрифу-л-асма”), аниқлик артикли *ال*, изофа, нисбий исмлар, кичрайтирма исм.

Аннотация. Эта статья посвящена краткому научному анализу главы “Тасрифу-л-асма” из произведения “Муқаддамату-л-адаб” Махмуда Замахшари. Так как эта часть была посвящена трудной сфере грамматики арабского языка, то в качестве необходимого источника была использована для многочисленных копий. Она популярна среди народа начальными фразами произведения “Харака:ту-л-иъраб”. В рукописях ее настоящее имя не упоминается. Эта брошюра посвященная склонению имён (существительных) и состоит из 32 частей. Брошюра традиционно начинается с “Басмала”, затем даётся краткое описание понятию “иъраб” в арабском языке.

Опорные слова и выражения: Махмуд Замахшари, «Ал-Муфасссал», «Муқаддамату-л-адаб», «Ал-Кашшоф», «Асосу-л-балоба», «Харакат» («Тасрифу-л-асма»), определенный артикль *ال*, изофет, имена относительные, уменьшительное имя.

Summary. This article is dedicated to the brief scientific analysis of the paragraph “Tasrifu-l-asma” from the work “Muqaddamatu-l-adab” by Mahmood Zamahshary. As this part was dedicated to the complicated sphere of the Arabic language grammar, it was extentionally used as an essential source of reference. It is known as “Haraka:tu-l-i-rab” due to the lines it is beginning with. This manual is dedicated to the declension of nouns and consists of 32 parts. The manual traditionally begins with “Basmala” and then a brief explanation of the “i-rab” term in the Arabic language is given.

Keywords and expressions: Mahmoud Zamahshary, “al-Mufasssal”, “Muqaddamatu-l-adab”, “al-Kashshof”, “Asosu-l-baloba”, “Harakot” (“Tasrifu-l-asma”), the definite article of “*ال*”, *izafa* (apostrophe), the comparative names, the shortened name.

Узоқ тарихга эга бўлган ўзбек халқи, унинг юксак маданияти, кадриялари, бой илмий мероси бутун жаҳоннинг диққат-эътиборини

ўзига жалб этиб келган ва келмоқда. Ибн Сино, Беруний, Улуғбек, Муҳаммад Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Мусо Хоразмий каби

буюк аждодларимизнинг номлари ва улар яратган асарлар машҳур бўлиб, ижодлари жаҳон маданияти хазинасига қўшилган бебаҳо бойлик ҳисобланади.

Шундай олимлардан бири Маҳмуд Замахшарий бўлиб, ироқлик олим доктор Фозил ас-Самаройининг ёзишича, унинг илмий-бадвий ижоди мазмун жиҳатдан илм-фаннинг бир қанча (диний илмлар ва уламолар ҳақида, луғатшунослик, наҳв (грамматика), аруз, адабиёт, мантиқ) соҳаларини қамраб олади, асарлари сони элликдан ошди. Олимнинг илм оламида машҳур “Ал-Кашшоф”, “Ал-Муфасссал”, “Муқаддмату-л-адаб”, “Асосу-л-балоға” китоблари шулар жумласидандир¹.

Маҳмуд Замахшарийнинг машҳур ва нисбатан кенгрок ўрганилган асарларидан бири «Муқаддмату-л-адаб»дир. У қомусий асар бўлиб, фаннинг турли соҳалари бўйича бой маълумотлар беради. Шу сабабли бўлса керак, бу луғат қайта-қайта кўчирилган ва жаҳоннинг турли мамлакатларига таркаган.

Абул Қосим Маҳмуд Замахшарийнинг “Муқаддмату-л-адаб” асари кўп тилли, мураккаб тузилишли, қомусий асар бўлиб, бу каби асар филология фани тарихида кам учрайди. “Муқаддмату-л-адаб”нинг биринчи қисми том маънода замонавий энциклопедик луғат вазифасини ўтаса, унинг иккинчи феъллар қисми араб тили грамматикаси қоидалари асосида юксак илмий савияда тузилган.

“Муқаддмату-л-адаб”нинг ёрдамчи сўзлар, исмларнинг турланиши, феълларнинг тусланиши каби учинчи, тўртинчи, бешинчи қисмлари соф араб тили грамматикаси қоидаларига бағишланган. Ҳар бир грамматик қоида кўплаб мисоллар билан мустаҳкамланган².

Ушбу мақоламизни бажарган илмий тадқиқотимизнинг натижаси сифатида алломанинг “Муқаддмату-л-адаб” асаридаги “Тас-

рифу-л-асма”³ деб номланувчи 4-бобининг қисқача илмий таҳлилига бағишладик. Мазкур боб араб тили грамматикасининг қийин соҳасига бағишланганлиги сабабли ўз даврида зарур манба сифатида алоҳида рисола ҳолида жуда кўплаб нусхаларда кўчирилган⁴ ва халқ орасида асарнинг бошланиш жумласи, яъни حركات الإعراب – “ҳарака:ту-л-иъра:б” номи билан танилган. Қўлёзмаларда унинг асл номи кўрсатилмаган.

Маҳмуд Замахшарийнинг “Ҳаракот” (“Тасрифу-л-асма”) рисоласи араб адабий тилида исмларнинг турланишига бағишланган. Асарда гапда турли грамматик ҳолатлар таъсири остида исмларнинг охирида юз берадиган ҳаракатлардаги ўзгаришлар изоҳланади. Улар араб тилидаги бош келишик (الرفع – ар-рафъ), қаратқич келишиги (الجر – ал-жарр), тушум келишиги (النصب – ан-наб) ҳолатларида намоён бўлади. Исмларнинг турланишига бағишланган бу рисола 32 фаслдан иборат. Рисола анъанавий “Басмала”дан бошланиб, ундан сўнг араб наҳвидаги эъроб тушунчасига қисқача таъриф берилган⁵.

Биринчи фасл грамматик аниқ ва ноаниқ ҳисобланган исмларга бағишланган бўлиб, унда исмларнинг аниқ ва ноаниқ ҳолатларининг аломатлари мисоллар билан изоҳланган.

Иккинчи фаслда аниқлик артикли ال – али:ф – ла:м баён этилади. Унга кўра танвин ва али:ф – ла:м бир ҳолатнинг ўзида бир исмда жамланиши мумкин эмас, исмга али:ф-ла:м орттирилганда танвин тушиб қолади. Ва танвин билан али:ф – ла:м қўлланилмайди. Бу ҳолатга мисоллар билан далиллар келтирилган.

Учинчи фасл исмларнинг турланишига бағишланган “Турланадиган исмлар” мавзусида уч келишикли المنصرف – ал-мунсарифу

³ Бундан кейин рисоланинг номини “Тасрифу-л-асма” деб эмас, балки “ҳаракот” деб юритамиз.

⁴ Тадқиқот учун асарнинг ТДШИ ҳузуридаги Абу Райҳон Беруний номли Шарқ қўлёзмалар маркази фондида 871542/4 рақами остида сақланаётган XIX асрда тошбосма нусхасидан фойдаланилди.

⁵ Мавзулар кетма-кетлиги айнан асардаги тартибда берилди.

¹ “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси, 15-сон, 1995 йил. 5-б.

² Носирова М. Ўрта аср араб наҳвидан намуналар. – Т.: ТДШИ, 2004. 7–8-б.

– икки келишикли, غير منصرف – *гайру* мун-
сарифин – шунингдек, ўзгармас, турланмай-
диган исмлар, المبنى – *ал-мабний* исмлар
ҳақида умумий қоидалар мисоллар билан
баён қилинган.

Тўртинчи фаслда али:ф мақсура билан
тугаган исмларнинг ҳар уч келишикда ўз-
гармай қолиши ҳақида маълумот берилади.

Бешинчи фасл исмлардан иккилик шак-
лининг ясалишига бағишланган. Унда икки-
лик қўшимчаси қўшилиши билан содир бў-
ладиган ўзгаришлар ҳақида фикр юритилиб,
бош, қаратқич ва тушум келишикларининг
аломатларига тўхталиб ўтилган.

Олтинчи фасл. Бу фаслда кўпликнинг
тўғри ҳамда синиқ кўпликка бўлиниши, си-
ниқ кўпликнинг бир хил қолипда ясалмас-
лиги ҳақида сўз юритилиб, музаккар жинс-
даги исмлардан тўғри кўплик шаклининг
ясалиши изоҳланган.

Еттинчи фасл. Музаккар жинс тўғри
кўплик шаклидаги исмнинг келишикларда
турланишига бағишланган. Уларнинг икки кели-
шикли бўлиши мисоллар билан кўрсатилган
ва шу билан бирга бу кўпликларнинг қўлла-
ниш ўринлари фарқлаб берилган.

Саккизинчи фасл. Синиқ кўплик шакли-
га бағишланган бўлиб, унда افعل – афуълун,
افعال – афъалун, افعله – афъилатун, فعلة – фиъ-
латун қолипдаги сўзларнинг جمع القلة –
жамъу-л-қилла, яъни “кам сонли кўплик”
деб аталмиш ўн ва ундан ортиқ бўлмаган
нарса, буюмларнинг ҳисоби изоҳланган.

Тўққизинчи фаслда جمع القلة – жамъу-л-
қилладан кўплик шакли ясалиши берилган ва
бу ҳолат اكلب – аклубун- اكلاب – ака:либу “итлар”
انعام – анъамун – اناعيم – ана:ъи:му – “хайвонлар”
каби мисоллар билан ёритилган.

Ўнинчи фаслда иккиликни ифодалаш
учун кўплик шаклидан фойдаланиш мумкин-
лиги, лекин бу ҳолат мазмунан иккиликни
ифодалаш ёритилади. Масалан, ما احسن
ما احسن – ма ахсана ра`сайҳима: ўрнига ما احسن
ما احسن – ма ахсана ру`усаҳума: иборасини
қўллаш мумкинлиги изоҳланган.

Ўн биринчи фаслда дона отларнинг яса-
лиши ҳақида сўз юритилади. Исмларнинг
кўплик шаклига ة – атун қўшимчасини қў-
шиш билан бирликдаги исмлар ясалади,
масалан, نخل – нахл “хурмо”, نخلة – нахлатун
“бир дона хурмо” каби.

Ўн иккинчи фасл охирида **касрали йа**
билан тугаган исмлардан кўплик ясалишига ба-
ғишланган. Уларнинг келишикларда турлани-
ши мисоллар билан тушунтирилган. Масалан,
فاض – қа:дин, قاضون – қа:дуна, قاضين – қа:ди:на.

Ўн учинчи фасл охири али:ф мақсура
билан тугаган исмлардан кўплик ясалишига
бағишланган бўлиб, унда юз берадиган ўз-
гаришлар ва уларнинг келишикларда турла-
ниши мисоллар билан тушунтирилган.
Масалан, اعلون – бош келишикда, اعلين –
тушум ва қаратқич келишикларида.

Ўн тўртинчи фасл. Бу фасл изофага
бағишланган. Унда изофанинг биринчи қис-
ми али:ф ла:м олмаслиги, уч келишикдан
бирида келиши, иккинчи қисм эса вазиятга
қараб аниқ ёки ноаниқ келиши ҳақида фикр
юретилади, мисоллар келтирилади.

Ўн бешинчи фасл иккилик сон ва музак-
кар жинс тўғри кўплик шаклидаги исмлар-
нинг изофа таркибига кириши ва уларнинг
таркибида оғзаки нутқ ва ёзувда рўй бера-
диган ўзгаришларга бағишланган.

Ўн олтинчи фаслда исмлардан муаннас
шаклини яшаш қоидаси изоҳланган. Маса-
лан, مسلم – муслим, مسلمة – муслима.

Ўн еттинчи фасл санок сонларга бағиш-
ланган. Унда дастлаб ўнгача бўлган санок
сонлар, уларнинг саналмиш билан мослашиш
қоидалари, сўнгра ўн бир, ўн икки сонлари-
нинг ўзига хос хусусиятлари ва ўндан ортиқ
бўлган сонлар ҳақида маълумот берилади.

Ўн саккизинчи фаслда муаннаслик бел-
гиси бўлмаса-да, муаннас ҳисобланган исм-
лар келтирилган. Бу фаслда шаклан музак-
кар бўлса ҳам, муаннас ҳисобланувчи عين –
айн, شمس – шамс, نار – на:р каби сўзлар
билан боғлиқ ҳолатлар кўрсатилган.

Ўн тўққизинчи фасл муаннас жинсдаги исмлардан тўғри кўплик шаклини яшаш, уларнинг келишикларда турланиши баён этилган ва мисол билан исботланган.

Йигирманчи фасл فعلة – фаълатун қолипдаги исмлардан кўплик шаклининг ясалишига бағишланган. Агар فعلة – фаълатун қолипдаги сўз исм бўлса, ундан кўплик ясалганда ўрта ўзакдаги **сукун фатҳага** айланади. Масалан ركعة – ракъа, ركعات – ракъа:т. Агар мазкур қолипда сифат ясалган бўлса, бу ҳолда кўплик шаклида ҳам ўрта ўзакдаги сукун ўзгармай қолади. Масалан، ضخمة – даҳма، ضخمات – даҳма:т.

Йигирма биринчи фасл исмларнинг синиқ кўпликдаги шакли билан бирга ишлатилишига бағишланган.

Йигирма иккинчи фасл гапнинг эга ва кесимига бағишланган. Бу фаслда исмий содда гапларнинг тузилиши шарҳланади. Унга кўра, бош келишикдаги икки ёнма-ён келган исмларнинг бири атоқли, иккинчиси турдош отдан ифодаланган бўлса, уларнинг биринчиси эга, иккинчиси кесим вазифасида келади. Масалан، زيد ذاهب – Зайд за:ҳиб، عمرو خارج – Амру ха:риж .

Йигирма учинчи фаслда от билан сифатнинг мослашиши изоҳланади. Араб тилида улар жинсда, сон, ҳолат ва ҳаракатда мослашади. Улардан кейин келаётган мослашган аниқловчилари ўзлари боғлиқ бўлган сўзлар билан ҳаракатда мослашади. Бу ҳолатлар кўп сонли мисоллар билан мустаҳкамланган.

Йигирма тўртинчи фаслда али:ф мақсура ва али:ф мамду:дали исмлар шарҳланган. Али:ф мақсурали исмларга حبلی – хубла، بشرى – бушра، али:ф мамду:дага حمراء – ҳамрау، صحراء – саҳрау каби мисоллар келтирилган.

Йигирма бешинчи фасл араб тилидаги атоқли отлардан иккилик ҳамда кўплик шакллариининг ясалишига бағишланган. Унда زيد – Зайд، هند – Ҳинд، каби атоқли отлар иккилик ва кўплик шаклида али:ф ла:м олиши изоҳланади. Масалан، زيد – Зайд، الزيدان – аз-

Зайдан، الزيدون – аз-Зайдун، هند – Ҳинд، الهندان – ал-Ҳиндан، الهندات – ал-Ҳиндат.

Йигирма олтинчи фаслда нисбий исмлар изоҳланган. Уларнинг сўз охирига қўша-лоқ ى – йа: қўшиш билан ясалиши кўрсатилган, масалан: بلد – балад، بلدى – баладий، مصر – Миср، مصرى – мисрий. Шунингдек، муаннас жинсдаги исмлардан нисбий отлар ясалишида ة – та марбутанинг тушиб қолиши кўрсатилган: البصرة – ал-Басра – بصرى – басрий، الكوفة – ал-Ку:фа، كوفى – ку:фий.

Йигирма еттинчи фасл кўплик шаклидан нисбий сифатларни ясаб бўлмаслиги ҳақида. Унда изоҳланишича، кўпликдаги فرائض – фара:йиду، صحائف – саҳа:йифу каби сўзлардан فرائضى – фара:йидий، صحائفى – саҳа:йифий шаклида нисбий сифат ясаб бўлмайди.

Йигирма саккизинчи фасл исмлардан кичрайторма отлар яшашга бағишланган. Бунда уч ўзакли сўзлардан فعيل – фуъайл – فلس – филс – فليس – фулайс، тўрт ўзакли сўзлардан درهم – дирҳам – دريهم – дурайҳим، беш ўзакли сўзлардан دينار – ди:но:р – دينير – дунайни:р шаклида кичрайторма отлар ясалиши изоҳланган.

Йигирма тўққизинчи фасл кўпликдаги исмлардан кичрайторма исм яшашга доир бўлиб، агар кўпликдаги исмлардан кичрайторма исм яшаш лозим бўлса، у ҳолда бу исм бирлик ҳолатига келтирилади ва кичрайторма исм ясалиб، кўпликка ўгирилади. Масалан، دراهم – дара:ҳим، درهم – дирҳам – دريهم – дурайҳим – دريهمات – дурайҳима:т – مساجد – маса:жид – مسجد – масжид – مусايجي:د – мусайжи:д – مساجدات – мусайжида:т.

Ўттизинчи фасл исмларни сукун ва танвинсиз ўқиш ҳақида. Агар исм бош ва қараткич келишикларида бўлса، уни сукунли، агар исм тушум келишигида бўлса، фатҳали ўқилади. Масалан، هذا زيد – хаза: Зайд، مرت زيد – марарту би-Зайд، رايت زيد – ра:айту Зайда.

Ўттиз биринчи фасл бошланиши васлали алиф билан ифодаланган ўнта сўзга бағишланган. Улар: اسم – исм، است – ист، اين –

ибн, ابنة – ибна, إثنان – исна:н, إثنان – исната:н, عمرو – амру, امرأة – имра`а, أيم – айм.

Ўттиз иккинчи фаслда мураккаб санок сонлар ўз ифодасини топган. Юз ва минг сонларининг саналмиш билан мослашиш ҳолатлари изоҳланган. Масалан, ثلثمائة ثوب – саласу мийяти савбин, ألف درهم – алфу дирҳамин.

Маҳмуд Замахшарийнинг “Ҳаракот” рисоласида наҳв масаласининг асосий тамойиллари мухтасар кўринишда баён қилинган. Замахшарий талқинидаги синтаксис ва морфология масалаларини ҳозирги замон араб тили мутахассислари наҳв масалаларининг баёни билан солиштириш мазкур масалаларнинг Замахшарий даврида, яъни XII асрдаёқ тўлиқ ишлаб чиқилганлигини кўрсатади. Агар араб тилшунослиги тарихига назар ташлайдиган бўлсак, араб наҳвининг асосан ечим топиши Замахшарий давридан анча илгари, Сибавайҳи даврига бориб тақалади. Фикримизнинг исботи учун XIX асрнинг машҳур рус арабшунос олими В. Гиргаснинг ушбу сўзларини келтирмакчимиз: “... Мен араб грамматик тизими ривожини кузатиш ниятида эдим. Бироқ давримизга қадар етиб келган Сибавайҳининг “Ал-Китаб” асарини ўқиғач, ўйлаган ишимни амалга ошира олмаслигимни тушундим. Чунки, бу асарда арабларнинг грамматик системаси тўлиқ ишлаб чиқилган ҳолда тақдим этилган. Шунинг учун мен араб грамматик тизимини шунчаки баён қилиш билан чекланишга мажбур бўлдим”, – дейди¹.

В. Гиргас мазкур асарида араб тили грамматикасининг турли масалаларини баён қилишда 74 марта Маҳмуд Замахшарийнинг “Ал-Муфассал” асарида иқтибос келтирган. Наҳв масалаларини баён қилишда рус арабшунос олими Б. М. Гранде ҳамда Маҳмуд Замахшарий ўртасидаги ўхшашликларнинг гувоҳи бўлиш мумкин. Ўзбек арабшунослигида эса “соддадан мураккабга” принципа амал қилган ҳолда араб тилининг тари-

хий тилшунослигини ўрганиш Маҳмуд Замахшарийнинг асарларидан бошланди. Унда баён қилинган наҳв масалалари ҳозирги замон араб тилшунослигидан деярли фарқ қилмаслиги аниқланди. Наҳв масалаларини баён қилиш усуллари ва грамматик атамалардаги баъзи фарқларни инобатга олмаганда Сибавайҳи томонидан яратилган ва Маҳмуд Замахшарий ривожлантирган араб тилининг грамматикаси ҳануз ўз мукамаллигини таъкидлаб турибди.

“Муқаддамату-л-адаб”нинг исмларнинг турланишига бағишланган тўртинчи қисмида араб тилидаги исм туркумига кирувчи барча сўзларга оид грамматик ҳолатлар изоҳланган. Демак, “Муқаддамату-л-адаб”нинг исмлар турланишига бағишланган тўртинчи қисми вақт ўтиши билан ўзининг мукамаллиги, илмий пухталиги сабабли кенг шухрат топган.

Маҳмуд Замахшарийнинг “Ҳаракот” асарида исмлар туркумига кирувчи сўзлардаги икки келишликли, уч келишликли ва умуман келишликларда ўзгармайдиган исмлар, аниқлик ва ноаниқлик категорияси, грамматик сон категорияси, грамматик жинс категорияси, араб тилидаги исмлар ясалиш принциплари қисқа ва лўнда шаклда ёритиб берилган. Бу хусусиятлар ҳозирги замон араб тилида ҳам ўзгаришсиз қўлланилмоқда.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Замахшарий илмий меросининг каттагина қисмини араб тили наҳву сарфига бағишланган грамматик асарлар ташкил этади. Бу асарлар араб тили грамматикасининг фундаментал асарлари ҳисобланади. Араб тили грамматикасини мукамал билган Маҳмуд Замахшарий, манбаларнинг маълумот беришича, арабларга араб тилини ўргатган аллома бўлган.

Маҳмуд Замахшарийнинг грамматикага оид меросидан жой олган “Ал-Муфассал”, “Ал-Унмузаж фи-н-наҳв”, “Муқаддимату-л-адаб”, “Ал-Аҳаж-и-н-наҳвий-йа”, “Ал-Амали фи-н-наҳв”, “Ал-Фоиқ фи ғариби-л-ҳадис”, “Асосу-л- балоға” ва бошқа асарлари ҳамон эътибордадир.

¹ Гиргас В. Очерк грамматической системы арабов. – СПб., 1873. – С. 2.